***het slechten van de Berlijnse Muur we in een maalstroom van veranderingen in de verhouding tussen Oost en West terecht zijn gekomen'*, de grote lijnen van de geschiedenis van de laatste decennia weer te geven. Het boek is chronologisch opgebouwd, heeft veertien hoofdstukken en geeft inderdaad ruime aandacht aan de ontwikkelingen in Oost-Europa. Nuttig zijn de ruime samenvatting en het personenregister. Het boek telt ruim 400 pagina's en kost *f* 49,50. Door overmaking van dit bedrag + *f* 3,00 portokosten op giro 60 20 60 is het boek ook rechtstreeks te bestellen bij de Uitgeverij.**

Eveneens bij Coutinho verscheen *Geld, Goed en Godsdienst in het Midden-Oosten*, onder redactie van Paul Aarts. Een achttal opstellen worden ingeleid door Aarts, die is verbonden aan de vakgroep Internationale Betrekkingen en Volkenrecht van de universiteit van Amsterdam. De vraag wordt gesteld of de Islam de autonome factor is waar hij vaak voor gehouden wordt, of dat het religieuze denken meer en meer beïnvloedt wordt door politieke en economische moderniseringsprocessen. Het boekje van 160 pagina's kost *f* 29,50.

Jan de Ruiter

TWEEDE WERELDOORLOG

J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de joden 1940-1945. De protesten bij Seyss-Inquart. Hulp aan joodse onderduikers. De motieven voor hulpverlening* (Kok, Kampen 1990) 211 blz., prijs *f*27,50

In dit boek biedt de gereformeerde predikant Snoek, die jarenlang betrokken was bij de joods-christelijke dialoog, een lezenswaardige reconstructie van de reactie van de Nederlandse kerken op de jodenvervolgingen tijdens de bezetting.
In het eerste deel beschrijft de auteur de protesten van de in het Interkerkelijk Overleg samenwerkende kerken tegen de antisemitische terreur, de massadeportaties, de medewerking van christenen aan het anti-joodse beleid van de bezetter, de sterilisatieplicht voor joden en de maatregelen tegen gemengd gehuwden.
Bijzondere aandacht besteedt hij aan de positie van de christelijk gedoopte joden (niet in de laatste plaats omdat deze groep in het beleid van de kerken een aparte plaats innam) en aan de vermeende bescherming die de 'haastdoop' en de verstrekking van valse doopbewijzen zou bieden aan met deportatie bedreigde joden.
In deel twee geeft Snoek een overzicht van de kerkelijk geïnspireerde hulp aan joodse onderduikers en in een slotdeel beoordeelt hij het morele gehalte van de houding van de christelijke kerken, waarbij ook een kritische beschouwing van de bestaande historiografie niet wordt geschuwd. Zeker niet het minst interessant is het onderzoek naar de motivatie voor de hulpverlening; hoopte men de joden tot het 'ware Israël' te bekeren of was er sprake van onbaatzuchtige hulp?

Snoeks oordeel over de kerken is, hoewel niet onkritisch, toch opmerkelijk mild. Met name de katholieke kerk komt er goed van af: "*De Katholieke Kerk in Nederland (heeft zich) wat betreft het publiekelijk protesteren tegen de Duitse gruweldaden jegens de joden (...) in vergelijking met de andere kerken in Nederland het beste gehouden.*"
De auteur noemt dit zelf 'een verbluffende conclusie' omdat deze indruist tegen de heersende opinie, die vooral gevormd lijkt door de eeuwenoude antisemitische traditie van katholieke snit. Toch is Snoeks conclusie misschien minder verrassend dan zij lijkt. Het is duidelijk dat de auteur aanmerkelijk beter thuis is in het protestants-christelijke dan in het katholieke milieu, een feit dat hij overigens geenszins verhult. Zo maakt hij wel melding van de bepaald anti-judaïstisch getinte protestantse zending onder de joden, maar niet van de katholieke bekeringsactie in Nederland in het interbellum, die een milder, 'oecumenischer' karakter gehad lijkt te hebben (ik mag hiervoor verwijzen naar mijn bijdrage aan de bundel *Van Oost naar West. Racisme als mondiaal verschijnsel* (Baarn 1990)). De houding van de katholieke kerk tijdens de bezetting kan zeer wel geduid worden als een logisch vervolg op een onder invloed van die bekeringsactie ontwikkelde attitude.
Ondanks het feit dat dit boek naar mijn smaak wat te veel mank gaat aan gebrekkige analyse, kan ik het voor het onderwijs toch wel aanbevelen. Het thema spreekt gemakkelijk aan. Bovendien is het verhaal gelardeerd met goed vertelde anekdotes, dagboekfragmenten en persoonlijke herinneringen. En hoewel het niet de eerste taak is van de historicus om te oordelen over het morele gewicht van persoonlijk handelen, kan het nooit kwaad als in het onderwijs bij tijd en wijle het door Abel Hertzberg geformuleerde morele dilemma aan de orde komt: "*Ik verwijt het niemand als hij geen joden verborgen heeft, want ik weet niet of ik het zelf gedaan zou hebben.*"
Jan Ramakers

***Oorlogsdocumentatie '40-'45. Tweede jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie*. Ed. N.D.J. Barnouw e.a. (Walburgpers, Zutphen 1990), 222 blz.**

Nuttig en zeer informatief, dat is de eindindruk die ook het tweede jaarboek van het RIOD bij de lezer achterlaat. Men wordt zowel in de breedte als in de diepte geïnformeerd over onderzoek naar de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog in Nederland en daarbuiten.
Voor overzicht zorgt bovenal het literatuuroverzicht van in 1989-1990 verschenen boeken, gemaakt door RIOD-bibliothecaris Van Galen Last. In een recensieartikel van zeventien pagina's bespreekt hij de nieuwe tendensen die in de honderden titels aan nieuwe internationale literatuur over fascisme, nationaal-socialisme, Derde Rijk, Tweede Wereldoorlog en de bezette gebieden in Europa en Azië aan te treffen zijn. Een goede indruk van het lopende onderzoek naar de geschiedenis van Nederland en Nederlands-Indië in die periode biedt de inventarisatie van onderzoekthema's, uitgesplitst naar dissertaties, scripties en overige wetenschappelijke publikaties.
Voor dieper inzicht zorgen vooral de drie artikelen over specifieke onderwerpen uit de bezettingstijd. Zo schrijft Poeze als eerste over het lot van de Indonesische dwangarbeiders, de Romusha, bij de aanleg van een spoorweg op West-Java. Wubs komt in zijn wat technische bijdrage over de vermogensontwikkeling van de Staatsmijnen tot de conclusie dat het directiebeleid voornamelijk bedrijfseconomisch en niet in termen van verzet valt te verklaren. Opmerkelijk is vooral het artikel van Lurvink over 'De Nederlandse componisten in de muziekbeoefening tijdens de bezetting'. Hij toont aan dat de muziekbeoefening inhoudelijk niet door de bezetter beïnvloed werd, terwijl zij er in financieel en organisatorisch opzicht aanzienlijk op vooruit ging.
Op Lurvinks bijdrage sluit, bedoeld of onbedoeld, een van de vaste rubrieken goed aan. Archivaris Somers beschrijft een van de grootste archieven van het RIOD, dat van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten: samenstelling, wedervaren en ontsluiting komen uitvoerig aan de orde. Een nog directere samenhang is er tussen het onderwerp van twee ande-